

Pahuus ja yhteiskunnalliset normit

Jussi Hanska & Kirsi Salonen, Kirkko, kuri ja koulutus. Hengellisen säädyn moraalihistoriaa myöhäiskeskiajalla, Suomalaisen kirjallisuuden seuran toimituksia 968, Helsinki 2004. 252 s.

Sari Katajala-Peltomaa & Raisa Maria Toivo (toim.), Paholainen, noituus ja magia – kristinuskon kääntöpuoli. Pahuuden kuvasto vanhassa maailmassa, Tietolipas 203, Suomalaisen kirjallisuuden seura, Tampere 2004. 338 s.

■ Kaksi tuoretta teosta lähestyy mielenkiintoisesti eri näkökulmista hyvää ja pahaa, maailman ja yhteiskunnan oikeaa ja väärää järjestystä esi- ja varhaismoderneissa yhteiskunnissa. Jussi Hanskan ja Kirsi Salosen yhteismonografia tarkastelee kirkollisten toimijoiden moraalihistoriaa myöhäiskeskiajan Euroopassa Rooman Apostolisen penitentiariaattituomioistuimen asiakirjojen valossa. Sari Katajala-Peltomaa ja Raisa Maria Toivon toimittama artikkelikokoelma puolestaan tarjoaa katsauksia käsityksiin peroonallisesta pahasta ja yliluonnollisesta vaikuttamisesta aina myöhäisantiikista moderniin noituuden historiografiaan.

Artikkelikokoelma paholaisesta asettuu suhteellisen hy-

vin monipolvisen otsikkonsa alle ja erottuu tältä osin edukseen harmillisen lukuisista nimelliseen teemaan kerätyistä sillisalaateista. Se on kuitenkin hieman epätasainen ja muutamissa linjauksissaan ongelmallinen. Kirjan otsikossa esiintyvä 'kristinuskon kääntöpuoli' on ajatus jota sen kummemmin selittämättä viljellään toimittajien laatimassa esipuheessa. Kun uskomukset pahantahitoisista henkiolennoista tai noituudesta eivät käsittääkseeni ole kristillisten kulttuurien yksinoikeus, ja kun toisaalta otsikon implikoima jaottelu on sellaisenaan vieras esimerkiksi keskiaikaiselle tilanteelle, olisin kaivannut jonkinlaista indikaatiota siitä, millä perusteella toimittajat pitävät käsitettä selitysvoimaisena tai käyttökelpoisena.

Johdannon tarpeellinen mutta kovin ohueksi jäävä selvitys uskonnosta ja taikauskosta, pyhästä ja pahasta, ihmeistä ja magiasta turvautuu kerrotastrategiaan, jossa aihetta lähestytään sitä koskevista todellisista tai kuvitelluista nykyaikaisista ennakko-oletuksista lähtien ilman, että historiallisen tilanteen sisäinen logiikka saisi tilaa tulla ymmärretyksi. Kirjoittajien mukaan esimerkiksi votiivilahjojen käytäntö oli *oikeastaan* taikauskoa, mistä huolimatta ei kirkko sitä tuominut! Siinä missä tällaiset toteamukset lienevät tosia valitusajattelun tai tiettyjen kristinopin tulkintojen valossa, pitäisi niitä laatiessa toki edes yrittää kuunnella historiallisten toimijoiden omia määritelmiä – etenkin kun sallitun kultillisen praktiikan määritelmistä riippuu se, mitä kiellettyinä näh-

dään. Toimittajat ovat omien sanojensa mukaan vähemmän kiinnostuneita kirkollisista näkemyksistä, eikä esim. kirkkoisien ajatuksille kontekstissaan juuri liikene tilaa. Siinä missä erityisesti keskiaikainen kirkko esiintyy vanhanaikaisesti monoliittina vailla nyansseja, jää ohimenevästä viitteestä huolimatta toimittajien näkemys 'populaarin' ja 'kirkollisen' kulttuurin suhteista avoimeksi.

Pekka Metson artikkeli muodostaa kiitettävän poikkeuksen toimituksellisesta linjasta, luontevasti selostaen erämaakilvoittelijoiden ajatuksia demonisista kiusauksista teologisessa kontekstissaan. Lyhyt demonien toiminnan ruumiillista/hengellistä luonnetta koskevien ajatusten esittely – erityisesti koska tämäntapainen toistui muutamissa muissakin kokoelman artikkeleista – olisi kenties täydentynyt johdattuksesta ao. käsitteiden esikarteesiolaisiin sisältöihin, joista eräänä esimerkkinä toimikoon Johannes Cassianuksen (n. 360–430) esittämä näkemys, jonka mukaan demonit saattavat vallata ihmisen ruumiin (mutteivät sielua) siksi, että henkilöolentoina heidän *ruumiillisuutensa* on erityisen *bienoa* (*Collationes* VII.xiii.1).

Sari Katajala-Peltomaan artikkelissa tarkastellaan paholaista lähinnä keskiaikaisten maallikkoympäristöjen riivaajana. Kirjoittaja välttää esittämistä maallikot yksinomaan kirkollisen eliitin paholaiskuvien riepotelavina. Esille nostetaan useita vaihtoehtoisia selitysmalleja, joiden välillä ei kuitenkaan tehdä mainittavia valintoja. Monille käsitellyistä ilmiöistä on nähdäkseni omi-

naista, että niille on useita, osin päällekkäisiä, päteviä tulkintoja: tarinat demoneista sekä tarkoituksellisesti viljelivät synnintuntoa että heijastelevat sen syntymistä; riivatuksi tuleminen oli sekä sosiaalisen todellisuuden selityskeino että mahdollinen yhteiskuntakritiikin ja kansalaistottelemattomuuden toimintamalli. Valittavasti mielenkiintoinen artikkeli on kokoelman ainoa läntisen keskiajan edustaja: kapeahkon lähdemateriaalin pohjalta esitettyä vahvasti sukupuolittunutta kuvaa paholaisen toimintaa koskevista käsityksistä ei tule lukea koko aikakauden tilanteen yleiskuvana.

Kokoelman loput artikkelit käsittelevät sen mitä ilmeisintä vahvuusaluetta. Soili-Maria Olli tarkastelee paholaiskuvia varhaismodernissa Ruotsin valtakunnassa, ja Jari Eilola esittelee noituutta ja magiaa systemaattisesti maailman ja minuuden hahmottamisen keinona tuon ajan kulttuurissa. Raisa Maria Toivo ruotii seikkaperäisesti noituuden tutkimuksen naistutkimuksellista historiaa ja antaa ansaitun oloisesti kyytiä silkkää naiseuttaan vainottujen noitien ja esifeminististen hedelmällisyyskulttien stereotyypeille. Hieman laajemmasta näkökulmasta esittelee Marko Nenonen varhaismodernin eurooppalaisen noituuden historiankirjoitusta ja sen tendenssejä mm. tutkimuksen ja julkaisemisen kansallisten ja institutionaalisten rakenteiden kautta. Kahden viimeksi mainitun artikkelin toivoisi löytävän tiensä naurettavuuteen asti noitavaino-metaforia viljelevien toimittajien ja tieteen po-

pularisoijien käsiin. Eilolan seikkaperäinen artikkeli ”Rajojen noituus ja taikuus” tuntuu selitysvomaiselta, ja olisi voinut, seuranaan samankaltainen esitys jostakin keskiaikaisesta aineistosta, sopia kokoelman luontevaksi alustukseksi.

Tietolipas-sarjan valitettava tyylikäytäntö lienee sanellut viiteapparaatin seuraamista hankaloittavien loppuviitteiden käytön asiallisten alaviitteiden sijaan. Teokseen on nähty tarpeelliseksi liittää englanninkieliset tiivistelmät. Kirjoittajista kiinnostunut joutuu turvautumaan nykyaikaisiin tietoverkkoihin – kokoelma ei heitä esitle. Kokoelman tutkimushistorialliset artikkelit tuovat mieleen aihepiirin yhteydet nykypäivään. Nyt demoni- ja noitauskomusten tuntemus tarjotaan ainoastaan menneisyyden ymmärtämislle olennaisena, ja kirjoittajista vain Metso ottaa eksplisiittisesti esille nykyajan suhteessa käsittelemäänsä. Paholainen on epäilemättä saanut ihmiset uskomaan olemattomuuteensa – mutta on vaikea uskoa, että esim. magian tai noituususkon taustalla vaikuttaneet perin inhimilliset maailman hahmottamisen tavat sinänsä olisivat mihinkään kadonneet. Menneisyyden ymmärtämisen voisi kai odottaa informoivan myös kuvaamme nykyisyydestä?

Jussi Hanskan ja Kirsi Salosen yhteismonografia asettautuu niin ikään purkamaan stereotyyppioita ja historiografisia myyttejä. Tähtäimessä on myöhäiskeskiajan kirkollisten toimijoiden huonoa moraalialia ja puutteellista oppineisuutta korostava historiankirjoitus, jon-

ka taustalla kirjoittajat näkevät yhtäällä protestantismien anti-katolisen polemiikin, toisaalta sekulaarihumanistisen antiklerikalismien. Kirjoittavat kertovat johdannossa teosta suunnitellun sittemmin keskeytyneen projektin lopputuotteena kirjoitetuksi artikkelikokoelmaksi, ja syntyneen monografian varsinaiset tutkimukselliset osuudet vaikuttavatkin rajoittuvan jotakuinkin artikkelin kokosiin argumentteihin papiston oppineisuudesta ja luostariväen rikkomuksista. Näitä on sitten laajennettu sinänsä tarpeellisella esityksellä Pyhän apostolisen penitentiariaatin – ylimmän kirkollisoikeudellisen tuomioistuimen – rakenteesta ja funktioista, sekä lavealla keskiaikaisten hengellisten järjestöjen esittelyllä.

Kokonaisuudessaan teos muodostaa ajatuksia herättävän ja provosoivan puheenvuoron. Kirjoittajat lähestyvät myöhäiskeskiajan Euroopan monimuotoista kokonaisuutta sen yhteisistä piirteistä lähtien ja kritisoiivat lähestymistapaa, jossa ”suomalaiset” ilmiöt halutaan selittää yksinomaan ”suomalaisista” lähteistä. Viimeksi mainittu ei onneksi enää vähään aikaan ole ollut maamme keskiajantutkimuksen valtavirran suunta. Toisaalta eurooppalaisten analogioiden soveltaminen suhteellisesti lähdeköyhään suomalaiseen menneisyyteen vaatii varovaisuutta, jottei mahdollista alueellista variaatiota tyystin häivytetä oletetun yhtenäisen eurooppalaisen todellisuuden alle.

Tutkimuksen lähteinä käytetään ensisijaisesti penitentiariaatin päätöksiä, mutta papiston oppineisuuden kuvaa

haetaan myös esim. piispantarkastusten asiakirjoista. Käsitteily purkaa esimerkkien varassa oppimattomuutta korostavien tulkintojen perusteita: lähteiden voi nähdä osoittavan, että pappien oppineisuudesta kannettiin huolta, ja tilannetta hiippakunnittain valvottiin. Kirkolliset tekstit toki aiemminkin keskiajalla ilmaisivat miltei topoksenomaista huolestuneisuutta papiston pätevydestä. Kirjoittajien käyttämät esimerkkitaipaukset tosin vihjaavat, että papiston pätevyyskokeet olivat siinä vaativia, että niitä viitsittiin yrittää kiertää. Kirjoittajat hahmottelevat mielenkiintoisesti ja seikkaperäisesti papiston koulutuksen järjestelmiä aina yliopistotasolle asti.

Ilmeisesti Turun hiippakunnan tuomiokapitulin jäsenet pääsääntöisesti asuivat palkkapiitäjissään, mikä oli eurooppalaisessa mittakaavassa harvinaista. Tuomiokapitulin hallintotehtävien kannalta ongelmaksi koettu korkeimmin koulutetun papiston asuminen piispankaupungin ulkopuolella on kirjoittajien mukaan saatanut hyvinkin edistää suomalaisen papiston pätevyyttä. Oppineisuutta koskevaa ongelmavyöhyettä setviessä tulee todetuksi, ettei papiston kyvykkyyden vaatimustaso ollut nykykatsannossa erityisen korkea. Kuten vastaavanlaisissa pohdinnoissa kristillisyyden tasosta tai -aikalaismerkityksestä, tässä käydään lähellä oppineisuuden käsitteen suhteellistamista sen merkityssisällön hämärtyneen uhalla – vaikka vahingollisempaa toki onkin pitäytyä arvioimaan myöhäiskeskiajan kirkonmiestä yksin-

omaan myöhempien aikojen mittatikkulla.

Luostarien ja konventtien asujaimien moraalialueen koskevan luvun alle kirjoittajat ilmoittavat sisällyttävänsä myös fransiskaaniin ja dominikaaniin sääntökunnat. Sinänsä ymmärrettävä ratkaisu kostautuu ajoittaisena horjuntana, kun muutamissa kohdin dominikaaneihin kuitenkin viitataan munkkeina. Esitys etenee järjestelmällisesti penitentiariaattiaineistossa esiintyviä tapaus-tyyppejä, kuten apostasia (luvaton poistuminen luostarista) tai siveysrikkomukset, luokitellen ja kontekstiinsa asettaen. Esimerkiksi apostasian taustalla on voinut vaikuttaa mm. se, että päätös luostariin menosta ei aina ollut yksilön vapaan tahdon alainen ratkaisu. Lopulta käytetty aineisto kertoo vain (sovitetuista) rikkeistä, ja sen oikea ymmärtäminen vaatii mm. oppineita arvauksia lähteissä esiintyvien ihmisten määrän suhteesta luostareiden asujaimien ja ympäröivän yhteiskunnan koostumukseen ja väkilukuun.

Ottaen huomioon erityisesti Salosen urauurtavat tutkimukset Uppsalan kirkkoprovinsissa koskevan penitentiariaattimateriaalin parissa, on aineiston valinnalle kiistattomia perusteita. Käsillä olevan tutkimuksen rajautuminen tällä tavoin kuitenkin johtaa tilanteisiin, joissa kysymyksiin ei aina etsitä vastauksia kaikista edes kirjoittajien itsensä otollisiksi määrittelemistä aineistoista. Nyt argumenttien tueksi penitentiariaatin ulkopuolelta käytetyt materiaalit ovat konteksteiltaan hajanaisia, luonnollisesti heijastellen kan-

sainvälisen tutkimuksen tilaa ja materiaalin saatavuutta.

Mielessä käy, olisiko muutama aihetta koskeva artikkeli sittenkin täyttänyt tarkoituksensa paremmin kuin lopulta hieman vaillinaiselta vaikuttava monografia? Käytetyn aineiston ominaisuuksiin kuuluu, että se paitsi ilmentää, myös luo kuvaa myöhäiskeskiaikaisen (kirkollisen) kulttuurin yhtenäisyydestä. Mielenkiintoista olisi kenties toisenlaisista lähteistä mahdollisuuksien mukaan pohtia myös paikallisempia käytäntöjä. Laajemmin käsittelemättä jääneistä ulottuvuuksista myös myöhäiskeskiajan aikalaisnäemykset kirkollisesta moraalisesta voisivat olla antoisia tunnistuksellisen ja aatteellisesti kirkolle vihamielisen historiankirjoituksen välimaastossa tietään etsivälle uusimmalle keskiajan tutkimukselle.

Lopuksi kirjoittajat antavat synninpäästön myöhäiskeskiajan kirkollisille toimijoille – lopulta ei hengellinen sääty vaikuta penitentiariaattimateriaalissa millään tavoin maalikkoja merkittävämmiin kunnostautuneen rikkomusten saralla. Yleisesti niin lähdetilanteen ja kuin tutkimuksen osalta nostetaan esille perin inhimillinen taipumus kiinnittää huomio värikkäisiin poikkeusyksilöihin tavallisen kustannuksella. Kirja herättääkin epäsuorasti pohtimaan sensaatiohakuisen (historian-) kirjoittelun vaikuttimia, sekä yleisemmin oppineisuuden tai moraalien käsitteiden sisältöjä historiallisia tilanteita hahmotettaessa.

Jesse Keskiabo